

נר השמן כסממן דתי בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד - אשחר גיחון

נרות שמן הינם חלק ממכלול הכלים העשיר שהעולם העתיק השאיר מאחוריו. בשל גודלם הקטן, רבים השתמרו בצורה מצוינת והותירו מורשת תרבותית עמוקה ומלאת ידע. עד התקופה הפרסית, נדחקו הנרות לשולי הייצור, אך עם כניסת השפעת ההלניזם, סגנונם וצורתם הפכו למורכבים ומעוטרים. בד בבד, הפך הנר לסממן אתני והיווה עבור הדתות המונותאיסטיות לסמל קדושה.

נר מקופל מהתקופה הפרסית. צילום חדר האוספים, החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב

לאורך תקופות הברונזה והברזל, ייצור הנר בארץ ישראל היה למטלה פשוטה למדי. הקדר עיצב קערה קטנה, ידנית או על האובניים, וקיפל קצה אחד שלה. הקיפול יצר פתח צר, אליו שולשל הפתיל, ופתח רחב, שלתוכו נשפך השמן. טיפוס זה מכונה נר פתוח והיה לנפוץ ביותר עד התקופה הפרסית. כבר בתחילת המאה ה-4 לפסה"נ,

נר הלניסטי על דפוס. צילום חדר האוספים, החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב

סגנונות יוונים זלגו לאזורנו והתאפיינו בנרות אובניים שנוצרו לא מקערה אחת מקופלת, אלא משתי קערות שהונחו אחת על השנייה, כאשר העליונה הפוכה ובמרכזה פתח עגול לשמן. לכלי זה חוברת זרבובית שלתוכה הושחל הפתיל. נר זה נודע כנר סגור והיה לסממן מובהק להתייונות ארץ ישראל. עם הזמן החל ייצור נרות על גבי תבניות דפוס מאבן. שיטה זו אפשרה עיצוב מדויק וסימטרי יותר ועל דפנות הנרות הוספו עיטורים עדינים, ומפורטים.

חוזרים לעידן המכבים - הנרות החשמונאים

עד אמצע המאה ה-2 לפסה"נ, נרות חדשים, בהשפעה הלניסטית החלו להיות נפוצים בארץ, בין אם הם הוכנו על דפוס או על אובניים. נרות אלה היו סגורים ומעוטרים במגוונים צורות גיאומטריות, צמחיות, בעלי חיים ואף ישויות בצלם אנושי. נרות אלה נמצאו בעיקר במרשה שבשפלת יהודה ובערי החוף הפגאניות. אולם, ממצאים ארכאולוגיים רבים מאזור הרי יהודה ומדרום השומרון מעידים על חזרתם הזמנית של נרות מקופלים עשויים אובניים.

נרות אלה, שמכונים נרות חשמונאיים, מתוארכים לתקופת המרד וממלכת המכבים (אמצע המאה ה-2 לפסה"נ עד אמצע המאה ה-1 לפסה"נ). נרות חשמונאיים לא נמצאו באזורים אחרים בהם אוכלוסיית התקופה הייתה ברובה לא-יהודית, בין היתר בחוף, בשפלה ובגליל. אומנם הנרות היו דומים לקודמיהם מתקופת הברזל, אך נבדלו מהם בצורתם המאורכת והפחות עגולה. ארכאולוגים רבים חקרו את הנרות החשמונאיים ופירשו את צורתם הארכאית כשיחזור מכוון של התרבות החומרית מתקופת תרום גלות בבל, עידן ממלכת יהודה העצמאית והמפוארת. אומנם, היעדר השפעה זרה וכלים מיובאים באתרים ארכיאולוגיים עשויים להעיד על תהליכים תרבותיים שונים, בהם קשרי מסחר מוגבלים, מצב כלכלי דל או העדפה מקומית לכלים שימושיים. אולם, אפשרויות אלה אינן סבירות במקרה של נרות חשמונאיים, שכן יהודה החשמונאית הייתה חלק אינטגרלי מהעולם ההלניסטי והיא שגשגה כלכלית. יתרה מכך, אילו היו נרות אלה יותר שימושיים, תפוצתם הגיאוגרפית הייתה מתרחבת אל מחוץ ליהודה. נרות סגורים היו ללא ספק יעילים יותר ותיפקדו טוב יותר מאלה הפתוחים בכל תחום. צורתם הסגורה שמרה על השמן שלא ייזל מהנר והקלה על יציקת שמן תוך מניעת זליגה מהצדדים. הנר הסגור היה בטיחותי יותר ומן הסתם הוא הפחית את מקרי הדלקות ביחס

לנר הפתוח. ניתן אפוא להתייחס להופעת הנר החשמונאי כהחלטה תרבותית שאותה קיבלו היהודים כדי להיבדל משכניהם הגויים, וככלי של תנועת מרד המכבים לקבלת לגיטימציה עממית באמצעות שימוש בזיכרון קולקטיבי. נרות חשמונאיים, החזיקו מעמד רק עד אמצע המאה ה-1 לפסה"נ, ועם נפילת השושלת ותחילת השפעתם של רומא והורדוס, נכנסו במהרה סוגים חדשים של נרות סגורים עשוי

נר חשמונאי צבוט
(Abadi and Regev 2020, 250, fig. 1)

דפוס. הנרות הרדיאליים וההרודיאניים, כפי שהם מכונים, נבדלים ממקבילם ההלניסטי המצוי בעיקר בסגנון ובעיטור, אך צורתם הכללית ותפקודם זהה. ההבדל המתון היה סימן נוסף לכך שהיהודים, גם תחת השפעות יווניות-רומיות חזקות, רצו לשמור על ייחודיותם והתעקשו על בדלנות מסוימת.

לא מוותרים על הזהות - נרות היהודים בתקופת המרידות

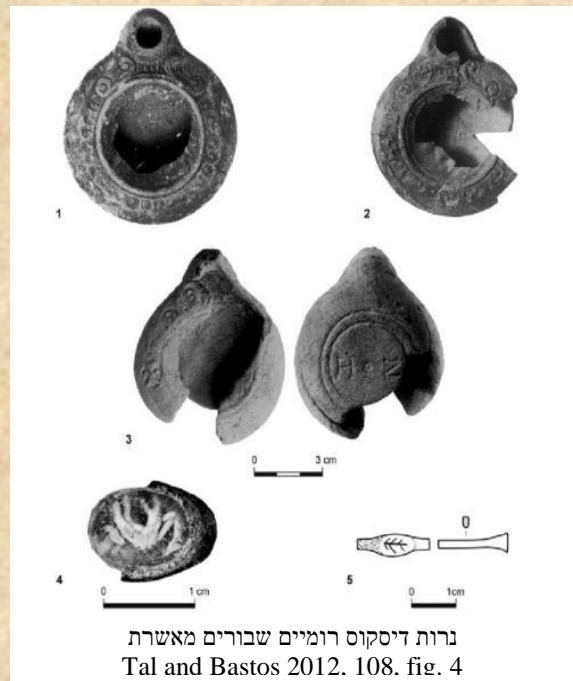
מתחילת הספירה, נרות שמן הפכו לחלק מרכזי בסמליות הדתות המונותאיסטיות. בעוד עובדי האלילים שמרו על פונקציונליות ואופנה, היהודים, השומרונים והנוצרים עיצבו בקפידה נרות שיעמדו בקנה המידה ההלכתי שלהם.

נר הרודיאני. צילום מ' סוצ'וולסקי, רשות העתיקות
 (Gardner 2014, 285, fig. 1.)

נר השמן הפך לייצוג מוחשי של האור האלוהי. עד מרד בר כוכבא, בשנת 135 לספירה, האוכלוסייה היהודית בארץ השתמשה בעיקר בנרות הרודיאניים עשויים אובניים, בעלי זרבובית פרוסה וחסרי כל עיטור. יש הטוענים שקיצוץ הזרבובית נעשה על מנת לשמור על חוקי טהרה מסוימים. בני זמנם של הנרות ההרודיאניים היו נרות הדיסקוס הרומיים. הנרות המעוטרים הללו, נבדלו מקודמיהם ההלניסטים בחלקם העליון, עליו יוצקים את השמן. לנר הרומי לא היה פתח עגול ורחב, הוא התהדר בדיסקוס קעור עם מוטיב דקורטיבי וחור

זעיר ששימש כמשפך. הדיסקוס אפשר לשמן לזרום בקלות לתוך הנר ומנע דליפה והתאדות. לאחר המרידות היהודיות הכושלות, ייצור הנרות ההרודיאניים נעלם ויהודים נאלצו לרכוש את נרות הדיסקוס לשימוש יומיומי. אולם, בשל העיטורים האנתרופומורפיים, נפוצה תופעה של שבירת הדיסקוס המעוטר. המשנה (מ' כלים ג': ב') אינה מתייחסת לנוהג שבירת הדיסקוס כאמצעי לטיהור הנר, אלא מורה שחור מילוי השמן יהיה גדול דיו שמטבע יעבור דרכו. נרות שבורים התגלו במספר אתרים בישראל, ביניהם: בחוקוק, בטבעון, ובאפולוניה.

נרות דיסקוס רומיים שבורים מאשרת
 Tal and Bastos 2012. 108. fig. 4

חזרה לעסקים – בתי יוצר ידידותיים למונותאיסטים

במהלך התקופה הרומית המאוחרת, הופיעו כמה מרכזי ייצור נרות שיועדו למאמיני הדתות המונותאיסטיות. אחד מבתי הייצור הללו נחשף על ידי דימיטרי ברמקי ב-1934, לאחר שחשף נרות רבים בעלי צורה ייחודית בתוך בור מים שליד הכפר בית נטיף שבשפלה, כיום בתחומי בית שמש. נרות אלה הפכו פופולריים למדי בקרב אוכלוסיית דרום הארץ, ותפוצתם הגיעה גם לירושלים. סדנה בית נטיף הכינה נרות לכל עדות הארץ, בהם שעוטרו בסמלים יהודים ושומרונים

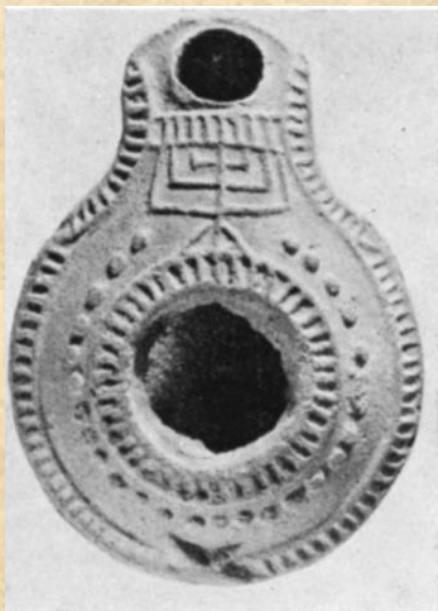
כגון מגורת שבעת הקנים, ואף בסמלים נוצריים, כגון דג האיקטוס. בית מלאכה נוסף נחשף בשנת 2014 בחפירת שומיילה, קילומטר צפונית-מערבית לבית נטיף, שם התגלו יותר מ-600 שברי נרות וחמש עשרה תבניות דפוס מאבן. נרות שמן מצורת בית נטיף התגלו בתוך מערות קבורה רבות מה שמעיד על סגולותיהם הפולחניות.

נר בית נטיף, מאות 3 עד ה-5 לספירה עם מגורת שבעת הקנים. צילום ז. רובן. Gardner 2014, 287, fig. 4.

נרות שומרונים - דבקות בטוהר ובמסורת

בסוף התקופה והרומית ועד התקופה הביזנטית החלה תופעה מעניינת ביותר אצל אוכלוסיית השומרונים. לעומת נרותיהם של היהודים שהתאפיינו בפתח עגול ורחב, נרות שומרונים

נר שומרוני, התקופה הרומית המאוחרת, עין השופט Sussman 1978, pl. 39, no. 3

עוצבו בצלם נרות הדיסקוס הרומיים, ללא פתח שמן אלא דיסקוס קעור. אולם, לא היה שום משפך לתוך הנר, והקונה נדרש לשבור את הדיסקוס כדי ליצוק את השמן פנימה. תופעה זו מהדהדת כמובן את תופעת שבירת הדיסקוס כפי שהייתה נהוגה במאות ה-2 וה-3 לספירה, לאחר מרידות היהודים. בעוד שבירת נרות הדיסקוס הרומיים נועדו לטהר את הנר מטומאתו הפגאנית, נרות השומרונים נמכרו בשלמותם כאמצעי מניעתי, אסמכתה לכך שחלקו הפנימי של הנר טהור ולא היה בשימוש קודם. נרות אלה נמצאו באתרי קבורה רבים סביב מישור השרון, במרכז השומרון, בכרמל ובגליל המערבי. מנהג זה מקושר אך ורק לשומרונים וייתכן שיהודי הארץ לא החמירו עד כדי כך בכל הנוגע לטהרת נרות.

סיכום

החל בימי בית שני ועד לתקופת המשנה והתלמוד היוו נרות השמן ביטוי של אמונה, זהות וטהרה. החשמונאים ראו בנרות המקופלים סימן של התנגדות להשפעה זרה וחזרה לתקופה הפאר של מלכי המקרא. גם כאשר ייצור מקומי הופסק, יהודים ושומרונים החלו לטהר נרות נוצריים עד שייצור מקומי חזר ונרות מעוטרים בסמלים הלכתיים אפשרה לכל קבוצה אתנית לממש את זהותה ודתה. טהרת הנר בא לידי ביטוי במיוחד במכלולים שומרונים, שם התגלו נרות שנמכרו סגורים ופתחי השמן נפערו במכוון לפני השימוש הראשון. ניתן אפוא להסיק שבניגוד לכלי בית אחרים, נרות השמן

והאור שהם הפיקו, היו טעונים עמוקות במשמעות פולחנית. השימושים הרבים של נרות בבתי ובמבני ציבור, כמו גם הקשר שלהם עם מנהגי קבורה, הביאה בעלי מלאכה לראות בהם כמדיום להבעת מסרים דרך עיטורים בעלי מוטיבים תרבותיים ודתיים. אין זה מפתיע שהנר הוא אחד מהמצאים הארכאולוגיים ששופכים אור רב (תרתי משמע) על האמונות וחיי היום-יום של בעליהם.

מקורות:

- Abadi, O.Y. and Regev, E. 2020. Folded wheel-made oil lamps, standing pit burial caves and Judaeen ethnic identity in the Hasmonean period. *Palestine Exploration Quarterly*, 152(3), pp.248-272.
- Barag, D., and Hershkovitz, M. 1994. 'Lamps from Masada', in G. Foerster, E. Nezer and J. Aviram (eds), *Masada IV*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1-147.
- Baramki, D.C. 1936. Two Roman Cisterns at Beit Nattif, *QDAP* 5.
- Berlin, A. M. 2013. 'Manifest identity: from Ioudaios to Jew', in J. Albertz and R. Wöhrle (eds), *Between Cooperation and Hostility: Multiple Identities in Ancient Judaism and the Interaction with Foreign Powers*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 151-175.
- Brand, Y. 1953. *Ceramics in Talmudic Literature*. Jerusalem (Hebrew with English summary pp. III-V).
- Brand, J. 1969. Indications of Jewish Vessels in the Mishnaic Period. *EI* 9: 40-41 (Hebrew with English sum. p. 135).
- Cohen-Weinberger, A. and Lichtenberger, A. 2016. Late Roman Workshops of Beit Nattif figurines: petrography, typology, and style. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 376(1), pp.151-168.
- Faust, A., and Safrai, Z. 2015. *The Settlement History of Ancient Israel: A Quantitative Analysis*, Ramat-Gan: Bar-Ilan University. Hebrew.
- Gardner, G.E. 2014. City of Lights: The lamps of Roman and Byzantine Jerusalem. *Near Eastern Archaeology*, 77(4), pp.284-290.
- Geva, H. 2003, 'Hellenistic pottery from areas W and X2', in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem: Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, Vol II*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 113-175.
- Magness, J. 1998. Illuminating Byzantine Jerusalem: Oil Lamps Shed Light on Early Christian Worship. *Biblical Archaeology Review* 24, 40-47, 70-71.
- Regev, E. 2001. 'The Individualistic Meaning of Jewish Ossuaries: A Socio-Anthropological Perspective on Burial Practice', *PEQ* 133, 39-49.
- Rosenthal, R. and R. Sivan. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*. Jerusalem: Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Rosenthal-Heginbottom, R. 2016, 'Innovation and Stagnation in the Judean lamp production in the Late Second Temple period (150 BCE-70 CE)', in S. Japp and P. Kögler (eds), *Traditions and Innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*. Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th-10th, Vienna: Phoibos Verlag, 429-442.
- Storchan, B. and Lichtenberger, A. 2019. The Terra-cotta Figurines from a Lamp Workshop at Khirbat Shumeila near Beit Nattif, Israel. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 381(1), pp.1-19.
- Sussman, V. 1978. Samaritan Lamps of the Third-Fourth Centuries AD. *Israel Exploration Journal*, pp.238-250.

הסקירה לעיל הוכנה על ידי תגליות - מיסודו של מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר) כל הזכויות שמורות ©
אין לשכפל, להעתיק, לתרגם, לצלם, להקליט או להעלות למאגר מידע ללא אישור בכתב מנציג מוסמך של תגליות.